

G r a ž i n a A K E L A I T I E N Ė

Vilniaus pedagoginis universitetas

PAVIRŠIAUS YPATYBĘ REIŠKIANČIŲ BŪDWARDŽIŲ VARIANTAI IR JŲ ATsirADIMO PRIEŽASTYS¹

Lietuvių kalboje galima rasti ne vieną atvejį, kai iš trumpesnių priesagų yra susiformavusios ilgesnės, apibendrinus kaip darybos priemonę ilgesnį žodžio baigmenį².

Būdvardžių darybos formantai *-ėtas*, *-uotas*, *-otas*, *-ytas* yra susiformavę iš senosios priesagos *-tā-*. Balsinių segmentų kilmė taip pat aiški. Kalbininkų istorikų nurodoma, kad tai pamatinių daiktavardžių pirmųščiai kamiengaliai, kurie prisijungė prie priesagos *-tā-* ir vėliau buvo apibendrinti naujos sudėties darybos formantai³. Ypač skaidrūs formantai *-ėtas* ir *-otas*, kurių balsinis segmentas ir dabar sutampa su atitinkamo kamieno žodžių linksnių galūnių balsiais: *gėlėtas* ← *gėlė* (*gėl-ėms*), *šakotas* ← *šaka* (*šak-oms*). Priesagų balsiai *-y-* ir *-uo-* neturi tiesioginės atramos daiktavardžių morfonologinėje struktūroje. Ilgabalsė priesaga *-yt-* gali būti analoginis darinys pagal *-ėt-*, *-ot-* modelį. Panašios analogijos pavyzdžių gramatikoje esama. Pavyzdžiui, manoma, kad vietininko galūnė *-yje* yra analoginis darinys šalia daugiskaitos galūnės *-yse* pagal *šakoje* – *šakose*, *žemėje* – *žemėse* modelį (žr. Z i n k e v i č i u s 1980, 225). Problemiškesnė priesagos *-uot-* kilmė. P. Skardžiaus yra užsiminta, kad *uo* galėjęs atsirasti iš senojo *ō*, kuris atseit galėjęs pailgėti ir paskui virsti *uo* (žr. S k a r d ž i u s 1998, 173). Šios priesagos susidarymą P. Skardžius lygina su priesagos *-ūn-* susiformavimu iš *u* kamieno daiktavardžių (plg. *viršū-nė* ir *viršu-s*; žr. S k a r d ž i u s 1941, 345). Ši interpretacija abejonių gali kelti dėl vieno dalyko. Nors istoriškai *uo* < *ō*, tačiau kažin ar priesagos *-uot-* balsinę dalį galima kildinti iš pailgėjusio senojo *ō*, nes kalbamosios priesagos formavosi turbūt vėliau negu *ō* > *uo*. Šiaip ar taip, balsiais išplėstos būdvardžių priesagos vėliau imtos jungti ne tik prie to kamieno daiktavardžių, kurie lėmė jų susiformavimą. Tai, kad segmentas *uo* neturėjo tiesioginės atramos pamatinių daiktavardžių morfonologinėje struktūroje, ko gero, galėjo būti viena iš prielaidų pirmiausia priesagai *-uot-* nedėsningai jungtis (ne tik prie *a* kamieno daiktavardžių)⁴. Kaip žinoma, dabar kalboje yra nemažai būdvardžių, kurie, sinchroniškai

¹ Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto P. Skardžiui skirtoje konferencijoje (1999 m. kovo 25 d.), pagrindu.

² Apie polinkį trumpas priesagas pakeisti ilgesnėmis ir aiškesnėmis žr. S k a r d ž i u s 1941, 20.

³ Sinchroniškai priesagos *-uot-*, *-ot-*, *-ėt-*, *-yt-* gali būti laikomos vienos darybos morfemos morfonologiniais variantais (žr. A k e l a i t i e n Ė 1999, 6).

⁴ P. Skardžius tą santykių sumišimą linkęs sieti su būdvardžių daryba iš priebalsinį kamieną turinčių daiktavardžių (žr. S k a r d ž i u s 1998, 173).

kai vertinant, atrodo esą nedėsningos struktūros, tai yra tokių, kur pirmykštis pamatinio kamieno ir atitinkamos priesagos dermės santykis tartum pažeistas, pavyzdžiui: *bang-uotas* ← *binga* (*bingo-ms*), *aguon-uotas* ← *aguona* (*aguono-ms*), *pilv-otas* ← *pilvas* (*pilva-ms*); *rumb-étas* ← *rumbas* (*rumba-ms*), *pusn-étas* ← *pusnis* (*pusni-ms*). Tokių būdvardžių randama jau ir senuosiuose raštuose, pavyzdžiui, K. Sirvydo žodyne yra *raupotas* (žr. Sirvydas 1979, 835), *samanuotas* (p. 839), *skieduotas* (p. 845), *sruoguotas* (p. 850) ir kt.

„Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ tokių būdvardžių yra per 80 (didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ jų rastume daug daugiau). Apie pusė jų turi variantų – yra sudaryti ir su ta priesaga, kurią lemia pamatinio žodžio kamieno tipas, ir su kitomis priesagomis (pavyzdžiui: *rumbuotas* ir *rumbétas*, *žvirgžduotas* ir *žvirgždétas*, *koriuotas* ir *korétas*, *korytas*, *rantuotas* ir *rantétas*, *rantytas*, *smėliuotas* ir *smėlétas*, *moliuotas* ir *molétas*, *šerkšnotas* ir *šerkšnuotas*). Labiau pasigilinus į kalbamųjų būdvardžių ir jų pamatinių žodžių vartojimą, aiškėja, kad būtų per daug paprasta tokių būdvardžių, kaip *banguotas* ar *rantétas*, *rumbétas*, morfonologinę struktūrą laikyti netipiška.

Pirmiausia akivaizdu, kad skirtinguose Lietuvos ploto arealuose paplitę skirtingi vediniai. „Lietuvių kalbos atlaso“ 130, 131, 132, 133 ir 134 žemėlapiai, skirti būdvardžiams *augalotas*, *barzdotas*, *gyslotas*, *spalvotas*, *vyžotas*, *kalnuotas*, *plunksnuotas*, *lanquotas*, *debesuotas* ir jų variantams (variantai galimi ne tik su skirtingomis priesagomis, bet ir nevienodo kirčiavimo tipo, pavyzdžiui, *kalnúotas* ir *kálnuotas*), rodo, kad atskirų būdvardžių daryba su viena ar kita priesaga būdinga tam tikriems lietuvių kalbos arealams. Pavyzdžiui, *barzdotas* vartojamas beveik visame plote, o žemaičiai greta jo turi *barzduotas*, kuris įsimaišęs mažais ploteliais ir vakarų aukštaičių šnektose; Rytų Lietuvoje pastarasis labai retas – aptinkamas tik netoli Linkmenų. Rytų aukštaičiams būdingesnis *gyslotas*, bet apie Pakruojį, Radviliškį, Kėdainius, Anykščius daugelyje punktų vartojamas *gyslétas* ir pan. (žr. LKA III 143–145). Nors kai kurie būdvardžiai su viena priesaga labiau vartojami viename areale, su kita – kitame, apibendrinti, kad priesagos aiškiai pasiskirsčiusios arealais, negalima. Pasitaiko nemažai variantų, pramaišiu vartojamų toje pačioje vietoje, pavyzdžiui, iš „Lietuvių kalbos žodyno“ matyti, kad apie Dusetas yra užrašytų sakinių ir su *garankštétas*, ir su *garankščiuotas* (žr. LKŽ III 109–110).

„Lietuvių kalbos žodynas“ teikia pakankamai medžiagos, patvirtinančios hipotezę, kad tokių būdvardžių variantų kalboje galėję atsirasti dėl jų pamatinių žodžių kamienų įvairavimo tarmėse. Peržiūrėjus didžiajame žodyne visus „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ rastų tariamai nedėsningai sudarytų būdvardžių pamatinius žodžius, pasirodė, kad labai mažai tų daiktavardžių kalboje žinomi tik vieno kamieno. Beveik visi jų turi variantus, užrašytus skirtingose Lietuvos dalyse, žinomus iš senųjų raštų. Vieni jų, be įprasto bendrinėje kalboje *o* kamieno, gali būti ir *a* kamieno (senojo *ǫ* kamieno). Iš J. Bretkūno raštų žinomas daiktavardis *aguonas*; iš Vieکشنیų, Gargždų užrašyti sakiniai liudija esant *alývas*, iš F. Kuršaičio darbų ir senųjų raštų žinomas *tėšlas* (beje, tarmėse

jis dar gali turėti ir *é* kamieną: *tešlė, tēšlė*), iš Birštono, Aukštadvario užrašytuose sakiniuose yra *baņgas*, iš G. Neselmano žodyno žinomas *juostas*, apie Salantus, Varnius vartojamas *skēpetas* ir t. t.⁵ (plg. atitinkamų būdvardžių morfonologinę struktūrą: *aguonuotas, alyvuotas, tešluotas, banguotas, juostuotas, skepetuotas*).

Kaip žinoma, dažnai tarmėse kitą kamieną turi *i* kamieno daiktavardžiai. Kadangi *i* kamienas neproduktyvus ir nykstantis, rytų aukštaičių tarmės plote praktiškai visi baritonai yra perėję į *é* kamieną (žr. Z i n k e v i č i u s 1966, 247). Daugelis tų daiktavardžių, galinčių eiti kalbamųjų būdvardžių pamatiniu žodžiu ne tik rytų, bet ir pietų aukštaičių ar net žemaičių vartojami kaip *é* kamieno žodžiai, pavyzdžiui: *garánkštė* (jis, beje, apie Vabalninką, Kuršėnus gali būti ir *(i)a* kamieno: *garankštys, garánkščiai*), *iltė* (Molėtai, Vidiškiai), labai daug kur vartojamas *ùsnė* ar *usnė* (Pociūnėliai, Ėriškiai, Miežiškiai, kai kur ir žemaičių plote), *ánkštė, smiltės* (Kretinga, Tirkšliai), *ausė* (Tirkšliai, Priekulė), *pùsnė, šāknes* (daugelio rytų aukštaičių). Iš šių žodžių sudaryti būdvardžiai dažniausiai turi priesagą *-ét-*: *ankštėtas, iltėtas, usnėtas, šaknėtas, smiltėtas, skiltėtas, pusnėtas*, dar tarmėse yra ir *ausėtas, anglėtas* (žr. LKŽ I 137, 500) ir kt.

Pasitaiko ir kitaip: įprastas *é* kamieno daiktavardis gali turėti ir kitą kamieną, pavyzdžiui, iš F. Kuršaičio, Nydermano raštų pateiktuose sakiniuose vartojamas *silkis*, šalia *skrybėlės* rytų aukštaičių šnektose apie Palėvenę, Linkmenis, Vidiškius vartojamas *skrybėlis* ar *skrybelius*, šalia *kirmėlė* pasitaiko *kirmelis, -iai*, šalia *klōstė* – *klōstas*.

Nors šiaip priesagos *-ot-* būdvardžių bendrinėje kalboje yra palyginti nemažai (apie 80), tarp aptariamųjų variantų tokių, kur *-ot-* prisijungusi ne prie *o* kamieno daiktavardžio, vos vienas kitas: *šerkšnotas, kerotas, augalotas*⁶. Vedinio *šerkšnotas* pamatinis žodis taip pat kai kuriose vietose (pvz., apie Jurbarką) žinomas kito pavidalo, būtent *šerkšnà* (žr. LKŽ XIV 655).

Priesagos *-yt-* būdvardžių apskritai tėra vos keli, tarp jų ir *korytas, rantytas*. Jų pamatiniai daiktavardžiai bendrinėje kalboje turi ne *i* kamieną, taigi atrodytų, kad *korytas* ir *rantytas* sudaryti nesilaikant pamatinio daiktavardžio ir atitinkamos priesagos jungimosi dėsningumo. Bet šalia *rantas* tarmėse (pavyzdžiui, apie Tirkšlius) gyvas ir *rantis* (žr. LKŽ XI 175).

Pabandžius parodyti būdvardžių, sudarytų tarsi nesilaikant senojo dėsningumo, sąsają su kito kamieno daiktavardžiu, nenorėta apibendrinti, kad visi jie atėjo būtent iš tų tarmių. Tačiau tai, kad vos ne šalia kiekvieno tariamai netipiškos struktūros būdvardžio kalboje egzistuoja ir kito kamieno pamatinis daiktavardis, iškalbingas fak-

⁵ Sakinys, užrašytas Zieteloje, liudija esant ar buvus ir *úogas* (žr. LKŽ XVII 478), tik vien Zietelos šnektos faktai gal nėra itin patikimi, kadangi nykstančioje tarmėje gali būti atsiradusių visokių inovacijų.

⁶ Būdvardžių *kerotas* ir *augalotas* pamatiniai žodžiai kamienų įvairove nepasižymi, bet patys būdvardžiai turi šiek tiek kitokias, individualesnes negu kiti to tipo būdvardžiai, darybos reikšmes.

tas. Šiaip ar taip, kamienų varijavimo reiškinyje apėmė didžiąją dalį mūsų aptariamų būdvardžių pamatinių žodžių, taigi pagrindo susidaryti tos pačios darybos reikšmės būdvardžiams su skirtingomis priesagomis būta. O pradėjus kartu egzistuoti kalboje skirtingos struktūros variantams, matyt, buvo išklabinatas ir pirmąsias dėsningumas. Todėl galėjo atsirasti ir tokių variantų, kurių struktūra neatsiremia į atitinkamo kamieno daiktavardį, pavyzdžiui: *ausuotas, akiuotas, ilčiuotas, vočiuotas, utėliuotas, vyšniuotas, plunksnuotas*⁷ ar *pirštiniuotas, uodeguotas, vētruotas, žemiuotas*⁸. Tai chronologiškai naujesnis vedinių sluoksnis. Kaip matyti, visi jie – formanto *-uotas* vediniai.

Tarp netipiškos (ar tariamai netipiškos) morfonologinės struktūros būdvardžių – taip pat daugiausia formanto *-uotas* vedinių. Formanto *-uotas* „agresyvumą“, tai yra ryškų polinkį jungtis ne tik su senojo *ō* kamieno daiktavardžiais, galima paaiškinti ir psicholingvistiškai. Šios priesagos ryšys su pamatinių žodžių tipu, kaip minėta aukščiau, ne toks skaidrus kaip kitų priesagų: balsinis segmentas neatitinka jokių daiktavardžių kamiengalio raiškos. Be to, formantas *-uotas* yra pats produktyviausias tarp formantų, kurių funkcija – reikšti kategorinę darybos reikšmę „turintis tai (išteptas tuo), kas pasakyta pamatiniu žodžiu“⁹. Šios priesagos vedinių gausa gali būti paaiškinama ir tuo, kad *a* kamienas (su tokio kamieno daiktavardžiais, kaip *žinia, kalbami*) būdvardžiai pirmiausia sietini) yra vienas iš produktyviausių. Tarp *a* kamieno daiktavardžių daugiausia yra tokių, kurių semantika tinka išvestiniams būdvardžiams, reiškiantiems paviršiaus požymį, sudaryti. Taigi kalbos vartotojo sąmonėje, ko gero, ši priesaga dabar užsifiksavo kaip tipiškiausia, tinkamiausia darybos priemonė paviršiaus ypatybei reikšti. Todėl suprantama, kad nauji vediniai gali būti sudaromi būtent su šiuo formantu, jau nesilaikant priesagos balsio ir pamatinio žodžio kamiengalio dermės. Kitaip tariant, pagal apibendrintą modelį atsiranda naujų variantų. Būdvardžiai iš tarptautinių žodžių taip pat rodo tai: formantas *-uotas* kalbamąja funkcija yra aiškus lyderis, plg.: *glazūruotas, tekstūruotas, privilegiuotas, granuliuotas*.

Ir dar vienas dalykas, kuo galima grįsti variantų su priesaga *-uotas* gausą. Galima svarstyti, ar kai kurie šie baigmenys turintys žodžiai nėra subūdvardėję dalyviai¹⁰, nes juos galima sieti ne tik su daiktavardžiais, bet ir su aktyvų veiksmą reiškiančiais veiksmažodžiais: *eiliuoti* (plg. *eiliuotas*), *alyvuoti* (plg. *alyvuotas*), *rantuoti* (plg. *rantuotas*). Kadangi sekventyvinė darybos reikšmė „padengti, tepti tuo, kas pasakyta pamatiniu

⁷ K. Sirvydo žodyne šis būdvardis pateiktas kaip *ptunksnotas* (žr. Sirvydas 1979, 890).

⁸ „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ (1993) šių būdvardžių jau nebeteikia.

⁹ Tokių būdvardžių su priesaga *-uot-* „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ yra apie pustučio šimto (plg.: su *-ēt-* yra per 100 vedinių, su *-ot-* apie 80 ir su *-yt-* – tik 8 vediniai). Morfonologiniu atžvilgiu priesagos *-uot-*, *-ot-*, *-ēt-*, *-yt-* laikytinos vienos darybos morfemos variantais (alomorfais), iš kurių neįvykimo nario statusą atitinka *-uot-*. Apie tai plačiau žr. Akelaitytė 1999, 6.

¹⁰ Apskritai senąją priesagą *-tō-* turinčių žodžių morfoliginis statusas ne visai aiškus. Tokie žodžiai, kaip *baltas, piktas*, taip pat gali būti vertinami nevienodai, nors dabar paprastai laikomi senais veiksmažodiniais būdvardžiais (žr. Zinkevičius 1981, 157).

žodžiu“ dažnai ūiškama būtent priesagos *-uoti* veiksmažodžiais, suprantama, kad neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvių formos taip pat, kaip ir vardažodiniai būdvardžiai, dažnai turi baigmenį *-uotas*. Kadangi dalyviai linkę būdvardėti, kalbantieji dalyviai galėjo papildyti „nedėsnigai“ baigmenį *-uotas* turinčių būdvardžių skaičių.

Taigi įvairiai galima aiškinti tokios morfonologinės struktūros žodžių, kaip *alyvuotas*, *plunksnuotas* ar *uoguotas*, atsiradimą kalboje. Tik viena aišku, kad būdvardžių, kurie iš tiesų sudaryti pažeidus pirmąją darybos dėsnigumą, yra daug mažiau, negu iš pirmo žvilgsnio atrodo.

ВАРИАНТЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ПРИЗНАКИ ПОВЕРХНОСТИ ПРЕДМЕТОВ, И ПРИЧИНЫ ИХ ПОЯВЛЕНИЯ

Резюме

В статье предпринимается выяснить, как в литовском языке возникли прилагательные с суффиксами *-uot-*, *-ot-*, *-ėt-*, *-yt-* и их варианты, обозначающие особые признаки поверхности предметов (например: *rantuotas*, *rantėtas*, *rantytas*; *debesuotas*, *debesėtas* и др.) По мнению автора, большинство таких вариантов появилось потому, что производящие их существительные в диалектах имеют различные основы.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Akelaitienė G., 1999, Morfonologinis priesagų varijavimas, – *Žmogus ir žodis*, I (1), 3–7.
LKA III – Lietuvių kalbos atlasas, III, Morfologija, Vilnius, 1991.
LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, I–XIX, Vilnius, 1968–1999.
Sirvydas K., 1979, Pirmasis lietuvių kalbos žodynas, Vilnius.
Skardžius P., 1941, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius.
Skardžius P., 1998, Rinktiniai raštai, III, Vilnius.
Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
Zinkevičius Z., 1980, 1981, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I–II, Vilnius.